

УДК 94:393(477.83/.86) «1943/19472

DOI: 10.26661/swfh-2018-50-024

Смерть в уявленнях та практиках українських повстанців Закерзоння (1943–1947 рр.)

В.Ю. Прокопов*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
vadim.prokopov@gmail.com***Ключові слова:**смерть, могили, поховання,
ОУН(Б), УПА, Закерзоння,
історична антропологія

У розрізі історичної антропології подана спроба розглянути ставлення до смерті українських повстанців та підпільників Закерзоння у 1943–1947 рр. Описані та проаналізовані повсякденні практики поховання та вшанування полеглих вояків УПА та ОУН. Проаналізовані ритуали увічнення «полеглих героїв» у свідомості та повсякденному житті повстанців. З'ясовано, як поводитись з загиблими стрільцями в специфічних умовах партизанської війни. Досліджено переживання українських повстанців смертельної небезпеки, їх усвідомлення феномену смертності. Визначені внутрішньо-психологічне ставлення до «доброї» та «поганої» смерті у повстансько-підпільному середовищі.

The death in the representations and practices of the Ukrainian insurgents of Zakerzonnia (1943–1947)

V. Prokopov*Oles Honchar Dnipro national university***Key words:**death, tombs, inhumation,
OUN(B), UPA, Zakerzonnia,
historical anthropology

The article deals with attitude towards death of Ukrainian insurgents and underground workers in Zakerzonnia region (1943–1947). The author makes his research with methodology of historical anthropology. A brief review of historiography and historical sources are represented also. The everyday life practices of inhumation and honoring of the fallen soldiers of UPA and OUN are analyzed. It is scrutinized how Ukrainian insurgents behaved with dead soldiers in particular conditions of guerrilla warfare. The author also makes an analyses of «the sheets of fallen in glory battlefield», the specific source about partisans' death. The experience of Ukrainian insurgents in mortal danger and their awareness of the phenomenon of death are also studied there. Certain attention is paid to the studying of the glorification of the death of rebels as fighters for the freedom of Ukraine. The article reveals that according to the ideas of the participants of the Ukrainian liberation movement, the «good» death was from the bullet, in a desperate struggle to the last breath. In many ways one last bullet was abandoned for themselves. The undesirable and the «bad» death happened in enemy's captivity, either for a worthless act. The author emphasizes that every official OUN and UPA ceremonies of inhumation is accompanied by psychological influence on civilians and partisans. It was an appeal of the mythology of the OUN to the «dead, living and unborn» brought up the nation. In conclusion author says that the whole community of the Ukrainian liberation movement was consolidated into a single whole by this practice.

Спільнота українського визвольного руху була частиною українського народу з усіма при-
таманними їй рисами, хоча були й відмінності. Організація українських націоналістів намага-
лась розбудувати новий характер нації і першим
чином виховати власну спільноту підпільників
та повстанців (називатимемо їх комбатантами

– людьми зі зброєю). Вони мали свої традиції,
світогляд, зумовлений ідеологією ОУН та участю
в бойових діях. Участь у війні назавжди змінює
психологію людини, змушує замислитись над не-
буденними речами. Одна з них – це смерть люди-
ни. З першого боку, на війні смерть – річ буден-
на. На відмінну від смерті «цивільної», за мир-

ного часу, на війні смерть та смертність виступає як головний, невід'ємний атрибут. Метою нашої розвідки є дослідити ставлення українського повстанського середовища до смерті на війні на матеріалі Закерзоння у 1943–1947 рр.

У статті спробуємо виконати кілька завдань, або принаймні їх окреслити на прикладі Закерзонських повстанців:

1) Проаналізувати, як ховали померлих та пам'ятали про них;

2) Простежити відношення до смерті та загиблих;

3) Виявити усвідомлення вояками смертності, та якою була «добра» та «погана» смерть в їх уявленні.

Будь-який аналіз проблематики смерті неможливий без ознайомлення з класичною працею французького історика Філіпа Ар'єса, який, власне, і започаткував більш широке зацікавлення науковців цією темою. У ній йдеться про усвідомлення смерті людиною та суспільством у часовому проміжку від раннього середньовіччя до XX ст. Переважна більшість прикладів, наведених у книзі, присвячуються смерті «цивільній». Тему смерті вояка на війні автор згадує лише мимохідь, однак, відзначає її відмінність, хоч і не розвиває це питання [1].

Російська дослідниця Єлена Сенявська звернула увагу саме на цей феномен вояцької смерті, яка відчувається зовсім інакше, ніж за мирних часів. Війна та смерть майже синоніми, психіка людини під впливом цього факту зазнає метаморфоз. Гартованого вояка вже не лякає не тільки вигляд трупу, але й незліченна їх кількість та спотвореність. Головна мета живих – вижити, не зважаючи на жахи війни. Є.Сенявська також торкається питання солдатського фаталізму та передчуття смерті [2, с. 64-67, 220-223].

Якщо Ф.Ар'єса здебільшого цікавить смерть в цивілізаційному просторі, у великих періодах, натомість Арон Гуревич звертає увагу на проблематику смерті саме як антропологічну. На його думку ментальні установки людей, що стосуються смерті, можуть ілюструвати їх життєві цінності, більш глибокі традиції та ментальність. У своїй статті він торкається методологічних і теоретичних планів дослідження феномену смерті в історії [3, с.114-136].

А.Гуревич був медієвістом, і його спеціалізація від нашої теми віддалена. Сама ідеологія ОУН є почасти продуктом модерну, що суттєво відрізняється від традиційного суспільства та світогляду середньовіччя. Смерть в той час була невіддільна від релігійної свідомості. Про формування

ідеології ОУН, як своєрідної «ерзац» релігії зі своїми цінностями та обрядами, пише Олександр Зайцев. Хоч його твір напряду не стосується феномену смерті, він демонструє риси націоналізму, які намагались увібрати в себе певну релігійну метафізику з апеляцією до ірраціональних основ психології людини та цілої нації [4].

Про культ могил український героїв, як складову діяльності ОУН ще у міжвоєнний період, писав Петро Мірчук. Він також робить наголос на боротьбі між польською владою та українською за «могили», які поліція намагалась знищити [5, с.326-327]. Подібні практики ми бачимо на Закерзонні у післявоєнні часи.

Найбільш близько до нашої теми підійшов у своїй статті Артур Середін. Саме він, можливо першим, звернув увагу на феномен смерті як складову ідеології українського націоналізму. На підставі аналізу творів провідних націоналістичних мислителів робиться висновок, що у смерті борців за незалежність проявляється саме буття нації. Людина, таким чином, ставить існування свого народу та ідею вище за своє життя. Смерть стає невід'ємним атрибутом самої боротьби [6, с.302-307].

Праця російського дослідника Мухамеда Шенкао є більше філософсько-культурологічною, вона цікава нам як приклад вивчення феномену смерті, так і низкою теоретичних напрацювань [7].

Дослідження спирається на джерела українського повстансько-підпільного середовища. Оскільки нашим завданням є зрозуміти психологію українських повстанців та звичаї щодо смерті, прийняті у їх спільноті, ми не звертались до документів польських та радянських. Найважливіші для нас – це его-документи – спогади і мемуари повстанців, напівофіційні хроніки та денники сотень. Саме у суб'єктивних та особистісних рефлексіях ми можемо побачити відношення до смерті самих учасників визвольного руху, зрозуміти їх ментальні установки. Важливими також є офіційні документи визвольного руху – звіти, інструкції, накази про підвищення звань, посмертні еведенційні листки, списки «впавших на полі слави», вони показують організаційне відношення до смерті та загиблих, їх посмертне відзначення. З закерзонської підпільної преси дізнаємося про загальний інформаційний фон повстанського середовища.

Поховання полеглих, їх могили та пам'ять.

В УПА вояки та командири за більш-менш прийнятних умов намагались забрати з поля бою чи після раптової смерті у терені своїх полеглих товаришів. Справа з похороном проходила також у

залежності від бойової ситуації [8, с. 166-167; 9, с.451; 10, с. 37; 11, с. 95; 12, 148-149].

До прикладу, після завзятого бою з польським військом сотні «У-4», («Бурлака») та «У-6» («Крилач») забрали тіла загиблих і важко ранених [8, с.451]. Стрільці, що пішли за харчами в село, потрапили на засідку і загинули. Командир наказав забрати й поховати їх тіла [13, с.193].

Під час Другої світової війни німецькі війська залишали на місцевості мінні поля, через які іноді, уникаючи облав, доводилось переходити й воюючим УПА. Такі перепони неможливо було обійти без втрат, і багато полеглих залишалось на місці загибелі, частину з яких все ж вдавалось забрати з собою. Поховали загиблих на цвинтарі зі службою військового капелана [13, с. 50].

Коли поле бою залишалось за ворогом, очевидно, не було змоги забрати тіла полеглих. Іноді це робив ворог, і за свідченнями спогадів, часто знущався над їх тілами та вивозив з собою [14, с.203, 212]. Виходячи з оточення, також доводилось залишити вбитих, забираючи в першу чергу поранених [15, с. 46-47], [16, с. 28].

Деякі вояки-повстанці під час бойового зіткнення, незважаючи на ворожий вогонь, виносили з поля бою всіх – ранених та убитих, у безпечне місце [8, с. 249].

Часом вояки забирали своїх через деякий час, коли з терену піде ворог. Зокрема, після великого та кровопролитного бою біля с. Мриглоди (Любачівщина) в березні 1945 р. повстанці вже разом з місцевими селянами зробили дві братні могили з насипом [10, с. 183].

Смерть побратимів для повстанців та підпільників, звичайно, завжди була прикрою втратою. Загиблих вшановували мовчанкою або пам'ятною промовою [8, с. 241]. Наприклад, тіла провідників «Сталя» і «Волоша» після смерті одразу не знайшли, і повстанці віддали загиблим шану заочно. Через три дні таки вдалось віднайти тіла та поховати на цвинтарі в с. Новий Люблинець [14, с.117, 212].

Керівництво повстанського руху дбало про пам'ять за загиблими вояками. Майже за кожним полеглим, якщо була така можливість, старшини відділу мали складати «листки впадших на полі слави». Тут зазначались стислі біографічні відомості, бойовий шлях, місце, причина загибелі та місце поховання. В цих та подібних реєстрах вбитих ім'я та місце народження були зашифрованими [17, с.320-325, 327-347; 17, с. 282-297]. Потім документи відправлялись до центрального архіву ВО-6 «Сян» [18, с. 4, 12]. Такі списки робились для увіковічення імен полеглих для майбутніх поколінь.

Українсько-польський дослідник Є.Місило, проробивши величезну працю з розшифрування, зібрав та впорядкував 507 біографій «полеглих на полі слави» повстанців з VI Воєнної округи «Сян». Цю вибірку можна вважати більш-менш репрезентативною з огляду на відносну рівномірність даних по тактичних відтинках та роках і солідну інформаційну базу. Відсутність даних за 1947 р. пояснюється масштабними урядовими протиповстанськими операціями. На основі карток-біографій ми створили таку таблицю для наочного відображення відношення повстанського середовища до полеглих.

Таблиця 1. Статистика ставлення повстанського середовища до загиблих

Тактичний відтінок	«Лемко»			«Бастіон»			«Данилів»		
Рік	1944	1945	1946	1944	1945	1946	1944	1945	1946
Всього загиблих	33	70	105	4	90	63	40	26	76
Забрані з поля битви / поховані повстанцями	31	55	102	3	77	59	40	23	55
Залишені на полі бою / померлі у полоні / місце поховання не відоме	2	15	3	1	13	4	–	3	21
Посмертно підвищені у військовому ступені / нагороджені	33	53	47	–	1	1	11	18	34

Як бачимо, наведені дані підтверджують тезу, що повстанці у більшості випадків намагались забрати своїх загиблих та поховати їх. Але залишені на полі бою також були. З метою актуалізувати пам'ять живих повстанців про полеглих

проводились посмертні підвищення вояків у військовому ступені та посмертне нагородження бронзовим (рідше срібним) Хрестом Бойової Заслуги. Що примітно, з цього списку семеро осіб були підвищені у ступені посмертно навіть двічі. Інфор-

мація про підвищення також походить з окремих наказів командування ВО–6 «Сян» [9, с. 526; 10, с. 326–327, 359–360; 17, с. 327, 336–341, 344–347]. На нашу думку, такі «авансування» робились для заохочення живих вояків, щоб засвідчити, що після смерті про них пам'ятатимуть живі, та їх «геройська смерть» буде відзначена. Можливо, ще таким чином досягався ефект символічної присутності вояка у відділі, незважаючи на загибель.

Часто повстанські похорони, зі зрозумілих причин, проходили швидко. В таких випадках не вистачало й матеріалу для трун і доводилось ховати загиблих просто в землю [19, с. 323]. Інколи доводилось проводити похорони вночі [11, с.162]. Траплялось, що ховали навіть рештки понівечених тіл своїх побратимів [11, с. 189].

Під час операції Вісла, з усіх сил борючись за своє існування, повстанці вже не могли дбати про загиблих, і вони залишались на полі бою. «Як прикро було дивитися на них, клятий ворог навіть не дозволив їх похоронити й не похоронив сам» [19, с. 359].

Під час бойових дій, або коли слід було швидко маневрувати, полеглих ховали «без більшої церемонії». «Наскоро засипали могилу, причепили сплетеного з гілля тризуба і хреста, поклали на могилу вояцькі шапки й обкидали свіжу землю порожніми набоями. Повстанці востаннє пригадали їх живими» [11, с.292-293; 14 с. 167]. Під час боїв також робили тимчасові могили, щоб потім перепоховати [16, с. 24].

Більшість могил, звісно, були безіменними. Лише ті, хто ховали, знали, ким був померлий. Деяка інформація потрапляла до посмертних листків, але у переважній кількості могили залишалися невідомими.

У повстанців існували й власні цвинтарі в прихильних селах чи підконтрольних місцевостях. Приклади подібних кладовищ: біля лемківського села Ляхава, яку повстанці прозвали «Солянкою» [10, с. 289; 18, с. 59, 60-61]. В с. Воля Володзька на Перемищині [11, с. 231; 13, с.148-149; 18, с. 96-102]. Село Монастир на Любачівщині [17, с.35, 89], с. Горайці на Холмщині [17, с. 201]. Тут могли бути окремі повстанські місця поховань, або ж сільський цвинтар вміщав також і вояцькі могили [13, с.126].

Окремих небіжчиків-повстанців хоронили на цвинтарях у різних селах. У похоронах приймало участь місцеве українське населення, незважаючи на загрозу репресій з боку влади [11, с. 205; 10, с. 70-71].

Інші повстанці знайшли вічний спокій в лісах та полях, якими проходили сотні УПА. «На другий

день ми поховали Чумака біля бойовика Бойка, на горбку під лісом» [8, с.153].

Під час поховань та вшанування загиблих виявлялась відмінність між комбатантами та цивільними. Під час бою у с. Ляхава (Лемківщина) окрім повстанців загинуло також кілька цивільних. Хоч селян і трактували як своїх, разом з ними переживали трагедію, однак, ховали загиблих окремо. «Тим, хто впав на полі слави, ми викопали спільну могилу на високому горбі на краю лісу, трохи за селом». Через день прийшла вся сотня з курінним капеланом «Кадилом», який відправив по них панахиду, стрілецьтво заспівало «зворушливі» пісні. Лише потому капелан та вояки пішли на сільський цвинтар «віддати останню послугу вбитим селянам» [19, с. 323].

Так само в бою за с. Мриглоди загинуло 15 цивільних, к'їх похороном зайнялися ті, що zostалися живі». А на другий день з допомогою тих же селян повстанці зібрали своїх вбитих (близько 50) та поховали їх в братській могилі на цвинтарі в с. Монастир біля церкви з належними військовими почестями [14, с. 35]. Влаштування братських могил було, схоже, частим явищем, бо в «листках полеглих» час від часу про них згадують. Скоріш за все, їх робили також за браком часу та місця [18, с.72-74, 108-123].

Зі значними та відомими командирами прощались з урочистостями, разом з цивільним населенням. Командира Чайчука ховало усе село у церкві, однак, використовували умовну домовину, бо тіла не знайшли. Для повстанського середовища важливим було вшанувати факт загибелі вояка в бою «за ідею», йшлося, навіть, не так про повагу до мертвого, як про вплив на живих. Очевидець – підпільниця Н. Башук описувала це так: «Плачуть люди над великим гробом з березовим хрестом та вінками. То символічна домовина командира Чайчука». До церкви урочисто прибула почесна варта сотні, в якій воював полеглий старшина, та співала пісню. «Щось велике, героїчне опановує нами в цю хвилину» [20, с. 44-45].

Коли ситуація в терені дозволяла, воякам влаштовували пишніші похорони. Сотня «Ластівки» йшла у бойовому порядку, а стрільці несли домовини з полеглими, щоб поховати їх у спільній могилі у с. Володзькі. Чоти урочисто маршували «з рушницями на почесь», співав курінний хор з представників інших сотень, а капелан о. «Кадило» провів панахиду. Присутніми були також місцеві селяни, які тужили за загиблими разом з вояками. Цим досягалась єдність між визвольним рухом та населенням, між цивільними та комбатантами, які вмирають в першу чергу за мирних

людей. На завершення прощального салюту не було, «бо кулі залишаємо для ворога», але кожен присутній вояк кинув по грудці землі у могилу [11, с.162; 21, с. 195-196]. Цей похорон співпав зі святом Героїв, і урочистості продовжувались й на наступний день. Відбулась панахида офіційного представника церкви – капелана та своєрідна націоналістична з «молитвою українського націоналіста-революціонера», яку виголошував політвиховник «Євген», а також пісні, декламації та «віддача шани» від сотні «дітей» під командою «Ластівки» [11, с.162; 21, с. 195-196].

Култ могил героїв був складовою ідеології ОУН. Смерть героя вважалась прототипом смерті мученика в християнстві, який своєю жертвою буде жити вічно в історії нації. Ця пам'ять культивується серед членів організації та народу ритуалами довкола «могил героїв» реальних чи умовних [4 с. 288-294]. На Закерзонні при різноманітних урочистостях та відзначенні патріотичних свят повстанці насипали символічні могили на честь полеглих героїв Базару або Крут [17, с.166, 214]. Церемоніальні відвідини цвинтарів могли пройти і в інший день. Зокрема, відвідини цвинтарю та «могил героїв» разом з місцевим населенням на Різдво 1946 р. [17, с. 207]. Або свято полеглих героїв за волю України, яке проводилось у сотні «Месники» [17, с.221-222]. На повстанському цвинтарі у с. Горайці священник відправив панахиду в присутності всього відділу Найкращі вояки сотні були почесною вартою. Сотенний хор співав пісні на честь «впавших Героїв Української Національної Революції» [17, с. 201].

Про смерть визначних діячів теренової сітки так командирів УПА повідомляли у підпільній пресі [22, с. 461, 482–483, 519, 521–522] та писали спеціальні звіти про обставини їх загибелі [10, с. 431].

Підпільнику «Зайчику» на прощання заспівав церковний хор села Матяшової Волі, також зроблено надгробний насип й поставлено «стрілецький березовий хрест». Через кілька днів польське військо знищило місце поховання [21, с. 117]. Повстанці усвідомлювали вагу смерті та вшанування «місць пам'яті», так само це розуміли й вороги, намагаючись боротись навіть з мертвими.

Польські вояки наказували селянам хоронити залишених на полі бою чи полонених загиблих повстанців так, щоб не було видно місця могили. Однак, підпільники завжди довідувались про такі поховання, вночі насипали надмогильні горби та ставили хрести. Через деякий час ВП знову нищило повстанські могили. «Уночі знов приходили ми й робили їх вдруге, утретє...» [19, с. 182]. В інших випадках ВП наказувало ховати упівців у

канавах при дорогах та мостах, та невдовзі підпільні вояки влаштовували побратимам перепоховання на сільських цвинтарях [21, с. 54].

Загиблого у бою командира «Крапку» поховали поруч з лісом разом з іншими вояками. Але їх могилу спалювало військо. Повстанці перепоховали своїх біля сільської церкви [19, с. 219]. Імовірно, в таких випадках небіжчиків маскували під цивільних, однак вони були відомі для посвячених.

Війна за могили ставала частим явищем. Спільнота визвольного руху насипом надгробків хотіла засвідчити пролиту кров та жертви в обороні української землі, довести таким чином її українськість. Офіційні звіти та періодика українського руху рясніють пасажами на кшталт: «Рідні землі застелені могилами борців за волю УССД» [9, с. 491]. «За нами тисячі могил від Тиси по Кавказ...» тих, які за ідею віддали життя [22, с. 67]. З цим, очевидно, ніяк не могли погодитися поляки.

Особливо це помітно з пропагандистських матеріалів у підпільній пресі. Наголос на могилах героїв і жертві попередніх та сучасних поколінь часто звучить у статтях, присвячених дням пам'яті Крут, Базару, в ідеологічних промовах, в звичайних замальовках та роздумах про боротьбу УПА і ОУН [22, с. 226, 257, 261]. «По всій широкій українській землі височать могили кращих синів України, що боролися за її волю, по цілому світі розкинені їх кості...І ці могили, і ці кості, і ця свята кров борців кличуть нас продовжувати святе діло» [22, с.217-217].

Повстанські могили не були для живих комбатантів просто формальним місцем, яке треба боронити від ворогів. Могила – це місце спокою, де слід схилити коліно, віддати шану, де вояки тихо співали повстанських пісень. «З весною поправляємо могили друзів. Садимо в головах калину, берізки, обгороджуємо березовими парканцями й залишаємо вільне місце для нових жертв», – згадував командир «Хрін» через кілька років [8, с. 154].

Впорядкування могил полеглих скоріше заохочувалось керівництвом визвольного руху, бо є інформація з офіційних звітів про це в різних місцевостях: наприклад, відділом «Крилача» [9, с.518], або коли дівчата підпільної мережі прикрашали «могили героїв» вінками та квітами на Зелені свята [10, с.119].

Перебуваючи поруч з місцем поховання знайомих побратимів, підпільники приходили, щоб віддати їм шану [21, с.195-196; 17, с. 230]. Вже після повного виселення українського населення у 1947 р. перед відходом з терену повстанці зайшли до братської могили: «щоб попрощатись з нашими друзями, що впали як члени УПА й ОУН

в героїському бою і тут лягли на вічний супочник» [11, с. 253].

На війні в постійному контакті зі зброєю бувають й нещасні випадки. Даремно загинув повстанське середовище все одно вшановувало похоронами та урочистостями [18, с. 144, 154, 168–169]. Провідник боївки СБ «Цок» загинув випадково у замінованій криївці. «Похоронили ми його без труни у Смільнику коло церкви, по лівому боці від входу» [19, с. 50].

Керівник СКВ «Івашко» загинув через необережність, чистячи зброю. На похоронах у селі з'явився відділ УПА, та були влучні вистріли у повітря [19, с. 164–165]. Через необережність підірвав себе гранатою стрілець «Підкова». Важко поранений просив побратимів добити себе, що й було виконано. «Заховуємо тимчасово там, де загинув» [10, с. 89–90].

Варіанти «доброї» та «поганої» смерті

Вивчаючи український визвольний рух 1940-вих рр., не складно помітити, що героїчна смерть-жертва є частиною повстанської міфології, яка мала збудити народ від сну, подвинути його на боротьбу за визволення. З часом, особливо у другій половині 1940-вих рр., жертва без надії на перемогу стає метою – для творення легенди на майбутнє. У буденній площині ця загальна направленість цілої визвольної спільноти виявлялась в оціночних судженнях, прикметниках, якими учасники подій описували загинувших та їхню смерть, або, навпаки, відсутності будь-яких оцінок.

На загальноприйнятому рівні смерть будь-якого повстанця та підпільника в боротьбі за волю є вже смертю героїчною. Все ж, вивчаючи мемуарні джерела, примітно, що самі учасники подій виділяють «смерть героїчну», якою гине втім не кожний полеглий повстанець. Для неї має бути присутня певна низка обставин та причин, чому побратими та очевидці так її характеризують.

У важкому бою повстанці не відступають, а до останнього б'ються і «вмирають смертю героїв, разом із своїм роєвим, другом «Совою»» [11, с. 82]. Ворожий наступ сотня втримала, «геройськи окуплений смертю раненого чотового «Довбні»» [10, с. 44].

Підпільні провідники «Сталь» і «Волош», що вдвох оборонялись від переважаючого ворога, загинули «геройськи» [14, с. 117]. Під час відчайдушного бою «...падає геройською смертю ройовий «Борсук»» [16, с. 24].

Загибель командира «Карпа», що вів у бій свій відділ – «десятки відчайдушних вчинків зробили йому між стрільцями признання вояка-героя» [10, с. 97].

Повстанець «Дем'ян», відстрілявши всі набої, останнім вкоротив життя собі. Опісля його соратники поховали «останки вояка-героя, що загинув у нерівному бою, до останнього набою б'ючись» [11, с. 189].

Санітари та хворі у криївці-шпиталі на горі Хрещатій за характеристикою побратимів «загинувли по-геройськи, не здались ворогові» [13, с. 297].

Траплялись випадки, коли й солдат ворожої армії потрапляв у скрутне положення і обирав смерть полоніві. Вояки УПА відзначали схвально таку поведінку ворога: «Побачивши, що наближаюся, відбезпечив гранату й розірвався. Згинув геройською смертю» [19, с. 337].

За інший різновид можна визнати смерть на відпочинку. Коли вояки йшли у коротку відпустку у терен до знайомих чи родичів, то наражались на небезпеку. Стрільці отримували легальні відпустки, але командир попереджав, що можуть загинути «солодкою смертю». І, за спогадами підпільників, вдома у родичів чи у дівчини загинуло дуже багато вояків [19, с. 182].

Дуже гіркими та зворушливими були миті, коли помирали поранені, і повстанці нічим не могли зарадити. Смерть від кулі у бою була бажаною та майже миттєвою. А коли надія на порятунок поступово вмирала, разом з пораненням було чимось іншим та гнітючим. «Смерть повстанця пригнобила всіх – такою була ціна перемоги» [14, с. 195].

Бачачи жахіття війни довкола та знаючи, що ворог жорстоко обійдеться з полоненим, вояки УПА та підпільники ОУН віддавали перевагу швидкій смерті у бою. Після полону і загрози мученицької смерті повстанці згадували: «Смерть від кулі уявлялась нам найбільшою благодаттю» [11, с. 148]. Підпільники, які спілкувались з повстанським середовищем, так само підтверджували, що смерть від кулі «без болю» бажав собі кожний повстанець [20, с. 88].

Про інші види смерті, як смерть зрадника, або негідного повстанця, покараного військово-польовим судом або за вироком СБ, не багато яскравих описів [15, с. 227, 234–236]. Очевидно, з причини певної зконструйованості неофіційних джерел (спогадів) так і офіційних – деяких тем воліли уникати та не вдаватись в подробиці.

Внутрішнє відношення до смерті та готовність до неї.

Насамкінець, опишемо суб'єктивні переживання близькості смерті окремими повстанцями, щоб проілюструвати відчуття людини в екстремальних умовах близькості смертного часу.

Молоді повстанці, звичайно, часто не задумувались про смерть та поранення, незважаючи на

кров та жертви довкола: «Хотілось жити, радіти, упиватися перемогами» [14, с. 177]. Вояки у мріях уявляли, як після перемоги заживуть новим життям, однак невдовзі гинули у засідці в бою з поляками [14, с. 128]. Це явище було помічене і в інших арміях [2, с. 61, 62]. Вояки, які часто снували мріями в майбутнє та були впевненими в своїй невразливості, чомусь гинули досить швидко.

При пораненні у обставинах смертельної небезпеки перед повстанцями проходило все життя, вони ніби прощались з цим світом. «Ворожа куля досягла врешті й мене. В голові закрутилося, і я впав. Але притомності не втратив. Мов на екрані, пробігли в мене образи мами, сестер, братів та друзів і я подумав: чи це так умирають?» [11, с. 217-218]. Підпільники цивільної сітки ОУН Холмщини, замуровані у малій криївці, не могли вийти, і через деякий час стало не вистачати кисню. В цій безнадійній ситуації, коли, здавалось, не можливо вибратись на поверхню, повстанці усвідомили смертну годину. [19, с. 131].

Смерть на війні ходить весь час поруч, і її досвідчені повстанці та підпільники сприймають як буденність. Серед своїх побратимів на запитання «як життя» відповідали: «б'ємо ворога, ховаємо полеглих друзів, а час від часу відпочиваємо по селах» [13, с.160]. При звістці про загибель знайомого повстанця «зняли шапки і замовкли, вшановуючи пам'ять загиблого нашого односельця» [13, с. 160]. Смерть та прощання з загиблими на війні стає чимось буденним: «Над незнаними друзями-героями ми прочитали молитву і пішли далі» [8, с. 341-342]. «Вояцькими лопатками викопали ми могилу й поховали...двох наших друзів... і рушили в дальшу дорогу» [11, с. 292-293]. Повстанці відчували, що кожен загиблий побратим – це частина усієї спільноти визвольного руху [10, с. 313], ніби частка кожного з них, бо усі живі могли бути на місці загиблого, «кров його не піде намарно, а ще більше нас зцементує» [14, с. 47].

Постійно зосереджуватися на втратах, звісно, було неможливо та навіть шкідливо. Вояки намагались продовжувати жити та сміятися після болючих втрат. Але повністю забути все комбатанту важко: «Час-від-часу веселий настрій переривають спомини про дорогих друзів-героїв, яким доля призначила віддати життя на полі слави» [9, с. 449].

Кожного разу втрата бойових побратимів була не лише великою прикрістю, але й змушувала задуматись про людську долю. Замислитись про філософію людського життя та смерті. Кожен загиблий мріяв про щасливе життя, а в реальності «довкруги царює війна, де кожної хвилини треба бути приготованим на смерть» [14, с. 59].

Особливо зворушливою та прикрою для повстанського середовища була втрата старшини. Під час нападу на Бірчу загинули «улюблені командири» – курінний Перемищини «Коник» і сотенний «Орест» [11, с. 120]. Інший подібний опис з хроніки сотні «Вовки»: «їдким болем в'їлась в серце стрільців смерть командира «Карпа»» [10, с. 97].

Так само відчутною для вояків була загибель чотового. Наприклад, сумували стрільці сотні «Вовки-2» за вбитим чотовим «Левом» [10, с. 853], «найкращим командиром чоти» «Іменним» з сотні «Громенка» [12, с. 192-193], або чотовим «Чайкою» з відділу «Крилача» [9, с.450-451], або за заступником командира сотні «Хріна» чотовим «Омельком», – «вояка з найкращими прикметами» [9, с.298].

Загибель 17 чоловік медперсоналу та хворих у санітарному пункті на горі Хрещата сильно вразила підпілля. «Наші ноги самі станули на колінах. Гаряча молитва серед тої суворой повстанської ночі уноситься до небес за упокій упавших наших друзів» [11, с.173]. «...Ми відчували враження маєстату смерті сімнадцятьох героїв, які не здалися ворогам, а вбрали смерть» [15, с. 225]. Це прощання з загиблими у підземеллі криївки проходило без почесних залпів, без вінків та домовин. Смерть підпільника відрізняється від смерті солдата. Вона приходить у тиші лісу, у духоті криївок. І лише мовчання та жага помсти лишається їх побратимам [11, с.173].

Тут слід сказати про відчуття та бажання помсти у вояків УПА. Все нові та нові втрати завдавали болю повстанцям, які дуже часто у розпачі присягались помститись за загиблих. Особливо після побачених знущань та понівечених ворогом тіл [13, с.195]. Такі приречення були доволі частими серед вояків. «В серцях стрільців тверда постанова помсти» [9, с. 451; 10, с. 97, 71, 827; 17, с. 171; 11, с. 120, 173]. Інколи обіцянка помститись ворогові справлялась у першому ж бою, не зважаючи на прохання ворогів-поляків про милість [13, с. 193-194, 199]. На війні перед обличчям смерті у людини зміщаються поняття про добро та зло, милосердя, помсту, яке було в них у мирні часи.

Життя повстанців та підпільників було насичене ситуаціями, коли, здавалось, іншого порятунку не залишалось крім як вбити себе. Проблема саможубства під час бойових дій є актуальною і в наш час. Психіка комбатанта напружена до межі. Бачачи смерть довкола себе – ворогів та побратимів, цивільного населення, у надзвичайній ситуації – загрозі полону, важкому пораненні, – стрільці УПА та підпільники ОУН воліли заподіяти собі смерть. Прикладів цього є величезна кількість. Лише у

згаданих вже «листках полеглих» ВО «Сян» з 507 близько 40 осіб вбили себе у бою перед загрозою полону [18, с. 29-218].

Втікаючи від облоги важкопоранений підпільник «Кримський»: «Віддає торбу з матеріалами, прощається з нами, просить не забути його маму, дружину й маленького сина. Шепче останні свої слова: «Да будет воля Твоя, як на небі, так і на землі». Притулив зимне залізо під бороду, потиснув язичок пістолі і звалився мертвий на сніг» [11, с. 216]. Прострелений розривною кулею вояк «Терка» благав брата застрелити себе, щоб не потрапити до рук ворога. Врешті, прохання було виконано. «То була трагічна хвилинка. Всі від тієї сцени відступили, бо не можна було дивитись» [12, с.193]. Доктор «Шувар» в червні 1947 р. маючи важкопоранену ногу, відчував, що стає тягарем для сотні, «крикнувши: «прощайте друзі», – застрелився [21, с. 106].

Не кожна людина, навіть на війні, виробить в собі готовність до смерті в будь-яку мить. Робота підпільника ОУН часто передбачала таку рішучість. Перевозячи цінні документи, кур'єри були готовими вжити отруту в разі неминучої небезпеки [19, с. 210]. Це, звичайно, перегукувалось з ідеологією націоналізму. Згідно з заповідями націоналіста, він мав бути на «все готовий», в тому числі «кожної хвилини віддати своє життя».

Повстансько-підпільне середовище уважно ставилось до своїх загиблих. Їх намагались забрати з місця битви, гідно поховати в селах, на

полях боїв, або окремих партизанських цвинтарях. Могили комбатантів, героїв – борців за волю, були також символом вічного життя у пам'яті живих та нації. Незважаючи на це, втрата побратима, звичайно, завжди була болючою втратою, особливо улюбленого командира, який був наче батьком для вояків. Смерть друзів сповнювала живих повстанців почуттям відповідальності – помститись, вести боротьбу до перемоги або власної загибелі. Ритуали, пов'язані з похоронами, панахидою, вшануванням ретельно виконувались повстанцями з різним масштабом, залежно від ситуації. Таким чином скріплювалась уся спільнота українського визвольного руху в єдине ціле. Апеляція міфології ОУН до «мертвих, живих і народжених» виховувала націю.

За уявленнями самих учасників визвольного руху «добра» смерть – від кулі, у відчайдушній боротьбі до останнього набою, якого у безвиході залишали для себе. Небажаною та «поганою» вважали смерть в полоні, за негідний вчинок. Переживання екстремальних умов військових дій напружувало усі духовні та фізичні сили українських повстанців, змушувало поглинути в обличчя смерті. Війна як «межова ситуація» дає людині можливість зовсім інакше усвідомити себе, ближніх та життя в цілому. Ті, що залишились живі, отримали, як ми бачили, досвід неймовірної сили та значущості. Після цього людина вже ніколи не буде колишньою.

Джерела та література

1. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Ф. Арьес – М.: Издательская группа «Прогресс», 1992. – 528 с.
2. Сенявская Е. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е.С. Сенявская. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 1999. – 384 с.
3. Гуревич А. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии / А. Я. Гуревич // Одиссей. М., 1989. – с. 114–136
4. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті рр.): Нариси інтелектуальної історії / О. Зайцев; наук. ред. Я. Грицак. – К.: Критика, 2013. – 488 с.
5. Мірчук П. Нарис історії ОУН / П. Мірчук. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Укр. вид-во, 1968. – Т. 1. – 642 с.
6. Середін А. Уявлення про смерть в ідеології українського націоналізму / А.М.Середін // Гілея. Історія. Політологія. Філософія : Наук. вісник: зб. наук. праць. Вип. 15 / НПУ ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 302-307 с.
7. Шенкао М. Смерть как социокультурный феномен / М. А. Шенкао – К.: Ника-Центр, 2003. – 320 с.
8. Літопис Української Повстанської Армії / ред. П. Потічний. – Торонто; Л., – 2000. – Т. 30: Стебельський С. («Хрін»), Коноподський О. («Островець») Кризь сміх заліза. – 552 с.
9. Літопис Української Повстанської Армії / ред. П. Потічний, І. Лико. – Торонто; Л., 2001. – Т. 33: Тактичний Відтинок УПА 26-й «Лемко»: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали). – 900 с.
10. Літопис Української Повстанської Армії / ред. П. Потічний. – Торонто; Л., 2003. – Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів» Холмщина і Підляшшя (Документи і матеріали). – 1058 с.
11. «В рядах УПА» збірка споминів булевих вояків УПА / Ред. П. Мірчук, В. Давиденко. – Нью Йорк: «Dnipro», 1957. – 352 с.
12. Йовик І. Нескорена армія / І. Йовик. – К.: МП «Леся», 1995. – 320 с.
13. Цяпка Д. Горить Ліс! / Д. Цяпка. – Лондон: Укр. Вид. Спілка, 1975. – 395 с.

14. Кметь Є. Спогади. Любачивщина на шляху боротьби / Є. Кметь. – Дніпропетровськ: Видавництво журнал «Бористен», 2000. – 230 с.
15. Літопис Української Повстанської Армії / ред. П. Потічний. – Торонто; Л., 2002. – Т. 37: Лико І. («Скала», «Богдан») На грані мрії і дійсності: Спогади підпільника. На грані двох світів: Спогади. 1945-1955. – 644 с.
16. Літопис Української повстанської армії / ред. Є. Штендера – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1986. – Т. 13: Перемищина – Перемиський курінь; книга перша: Денник відділу «Бурлаки» (Володимира Щигельського). – 336 с.
17. Літопис Української Повстанської Армії / ред. П. Потічний. – Торонто; Л., 2004. – Т. 40: Тактичний відтинок 27-й «Бастіон»: Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина (Документи і матеріали). – 600 с.
18. Повстанські могили: Пропамятна книга впадших на полі слави вояків УПА-Захід VI Воєнної Округи «Сян» Тактичних Відтинків «Лемко», «Бастіон», «Данилів» (1944–1946) / упор. Є. Місило. – Варшава-Торонто, 1995. – 404 с.
19. Закерзоння. Спогади вояків Української повстанської армії / Ред., упорядн. Б. Гук – Варшава: «Тирса», 1994. – Т. 1. – 440 с.
20. Ната Ленко. На межовій землі (спогади з Закерзоння) / Н. Леонтович-Башук. – К.: «Пам'ять століть», 1999 – 127 с.
21. Тимочко І. Моя одиссея / І. Тимочко – Варшава: Вид-во Український Архів, 2005. – 384 с.
22. Літопис Української повстанської армії / ред. П. Потічний. – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1987. – Т. 16: Підпільні журнали закерзонської України 1945–1947. – 608 с.